

הבנאליות של הפסיכיות: על המניעים והמנגנונים של "העומדים מנגד" בספרות תאורטית ובספרות יפה

כל מה שדרוש לרשע כדי לנצח הוא שאנשים טובים לא יעשו דבר.
(אדמונד ברק, בתוך הורביץ, 2010, 84)

תקציר: מאמר זה מבקש להתחקות על הגורמים המניעים את האדם לעמוד מנגד מול עוולות מוסר וחוסר הגינות. המאמר בוחן את המניעים ואת המנגנונים באמצעות הספרות התאורטית והספרות היפה. בספרות התאורטית ייבחן הנושא באמצעות שתי סוגיות: הסוגיה האישית והסוגיה החברתית, וזו תיבחן במעגל הצר המקומי ובמעגל הרחב האוניברסלי. אותן תאוריות ייבחנו דרך מקרי בוחן מהספרות היפה, באמצעות שלושה סיפורים קצרים: "ילדת התותים" מאת סביון ליברכט, "מען לא ידוע" מאת קרסמן טיילור ו"בוקר חום" מאת פרנק פבלוף. ממיזוג זה בין הספרות התאורטית לספרות היפה יעלו המניעים והמנגנונים הכולטים שמשמשים את העומדים מנגד. אחר כך תידון השאלה כיצד הכרת המניעים והמנגנונים מסייעת לנו בשדה החינוכי, האישי והחברתי? האם כמחנכים וכבני אדם עלינו להסתפק בהבנה? והאם ההבנה משחררת אותנו מאחריות או תובעת מאתנו אותה?

מילות מפתח: זיגמונד פרויד, פיליפ זימברדו, ארווין סטאוב, עמידה מנגד, מנגנון ההכחשה, קונפורמיות, דה-הומניזציה, דה-אינדיבידואציה, תסמונת הצפרדע.

פתיחה בגוף ראשון

פתחתי את התריס של החלון הדרומי בדירה החדשה שלנו בירושלים.
כל בוקר אני פותחת את התריס כדי שתיכנס שמש לבית.
באותו בוקר פתחתי את התריס וראיתי אותם מבשלים על המדורה את ארוחת הבוקר שלהם,
בין האוהלים המרוטים.
בטח הם התעוררו הרבה לפני, חשבת.
הם גרים באוהל רעוע, מתחת לחלון שלי, כגן-סאקר.
רציתי לסגור את התריס, לא לראות. אולי אפתח חלון אחר.
אני לא אוהבת את הריח של המדורה שלהם.

נזכרתי במחזהה שראיתי כשהייתי בכיתה י"א, נזכרתי ב"ילדת התותים" ובאשתו של הפיהרר, שלא הבינה מה פשר הריח המוזר שעולה מארובות בית החרושת במחנה שבו עברו לגור בפולין, עם פרוץ המלחמה. שלא הבינה למה ילדה קטנה מסתובבת לבד עם חורים בגרביים וכוויות קור, וציוותה עליה שלא תתקרב לביתה שוב. וגם אני, כמותה, סוגרת את התריס, לא לראות ולא לשמוע.
איך אני כבר יכולה לעזור? עדיף שפשוט אסגור את התריס".¹

עבודה זו עברה גלגולים. היא הייתה אמורה לעסוק ברשעים, בתוקפים, בתליינים. בתהליך המסקרן והמפחיד ביותר שבו אנשים רגילים נעשים רשעים. איך זה קורה? זה יכול לקרות גם לי? זה יכול לקרות לחברים שלי? זה כבר קרה להם?
הייתי מרותקת לנוכח המעבר הזה מ טוב לרע. הבנתי שה"חץ" המוביל אותי מופנה כלפי "הם", הרשעים, שמעבר לגדר וליבשת. במאמץ רב, כמעט פיזי, החזרתי את החץ הדמיוני אלי, אל מעל לראשי.

אינני נמנית עם הרשעים, אני רק מתבוננת, צופה מן הצד, ובהתבוננות פסיכית זו מפנה את הדרך לרוע שיעבור. אני מזהה את עצמי עם קבוצת העומדים מן הצד, ונדמה לי שגם רוב הקוראים. רבים מאתנו לא מזהים את עצמנו עם הרשעים, ולכן התמקדות בהם תהיה בבחינת הסתכלות על האחר. על כן חציתי את הגשר מהבנאליות של הרוע לבנאליות של הפסיכיות. כאשר אני כותבת על העומדים מן הצד אני עוסקת באני/אנחנו.
"אדם יושב במקום לעמוד וכך נחרצים גורלות" (הוגו, 2011, 55)
אז למה אני עדיין יושבת?

מבוא

בהרצאתו של פיליפ זימברדו באוניברסיטת סטנפורד "Journey from the Psychology of evil to the Psychology of Heroism" (Zimbardo, 2008) הוא מנסה להסביר כיצד אנשים שנחשבים רגילים, ממוצעים, אפילו טובים, יכולים להפוך לעבריינים רשעים (evil to become evil). זימברדו אומר שהפסיכולוגיה מסבירה שינוי דרמטי זה באופי האנושי על ידי שלושה נימוקים:

1. הגנטיקה של האדם, האישיות
2. המצב שבו נמצא האדם, הסיטואציה
3. המערכת: תרבות, פוליטיקה, כלכלה

1 מתוך דברים שכתבתי במרץ 2012.

מאמר זה אמנם יעסוק בעמידה מנגד לרוע (by standing), ולא ברוע עצמו, אך שלושת ההסברים שמביא זימברדו יהיו תשתית תאורטית גם כאן. ההסברים לעמידה מנגד יפורטו דרך הסוגיות הבאות: הסוגיה האישית והסוגיה החברתית במעגל הצר המקומי ובמעגל הרחב האוניברסלי. שאלת המחקר המנחה את המאמר היא: כיצד מתארת ומסבירה הספרות התאורטית והספרות היפה את העמידה מנגד של בני אדם לנוכח עוולות מוסריות וחוסר הגינות?

המאמר יתמקד בשלוש יצירות ספרותיות שדמויותיהן המרכזיות נמנות עם העומדים מנגד. הבחירה להציג יצירות ספרותיות לצד חקירה תאורטית מקורה בהבנה שיצירה ספרותית משקפת מציאות. יצירות אלה הן כמו מראה מול החברה כולה, והן יוצרות בקלות ובפשטות הזדהות אצל הקורא. כפי שטען יאיר אורון בריאיון לרגל צאת ספרו "כדי שלא אהיה בין השותקים":

הספרות נותנת שפה לרגשות. היא המדיום שבאמצעותו מגדיר האדם את עולם הרגש שלו, ומה שחשוב יותר, הסופר הוא אולי הראשון המזהה את מצבו החדש של האדם בהיסטוריה. בזכות רגישותו החברתית הוא מצליח לזהות את הדילמות הייחודיות של דורו ובזכות גאונותו הלשונית, הוא מצליח להלביש אותן במילים שנוגעות בקורא. לכן, אני חושב שאין תחליף לספרות שמגישה בצורה הקולעת וגם האמתית ביותר, למרות הבדיון שבה, את מה שבתייעוד נשאר בהכרח יבש, על פני השטח (לצד מי עומדים העומדים מהצד, 2010).

מטרת המאמר המוצהרת היא הכרת המניעים והמנגנונים של העומדים מנגד. אך אם נסתפק בכך אנו עלולים לחטוא למטרה העיקרית. האם ההבנה עצמה משחררת אותנו מאחריות או דווקא תובעת אותה מאתנו? האם בעקבות הידע וההבנה עלינו לשנות את דרכנו? מטרת המאמר היא לעורר אצל הקורא את השאלות, לפקוח את עיניו, ובעיקר להעביר לידיו את הבחירה. אין מקום ראוי יותר לעידוד ערכים של קבלת אחריות ובחירה מדעת משדה החינוך וההוראה, וזוהי המטרה. במה לבחור? האם להיות אקטיבי או פסיבי? על שאלות אלו לא אוכל לענות וגם לא אתיימר.

לפני שאדון במניעים של העומדים מנגד עלי להסביר מי הם העומדים מנגד וכיצד אפשר לסווג אדם זה או אחר כעומד מנגד. בספרו של אורון "כדי שלא אהיה בין השותקים" (אורון, 2010) מוצגת החלוקה הרווחת של המעורבים ברצח עם (genocide): הרוצחים, הקורבנות ו"הצד השלישי". **אנשי הצד השלישי** (third parties) מוגדרים כמי שעדים להתרחשות אך אינם נמנים עם קבוצת הרוצחים או הקורבנות, ועל כן נמצאת בידם הבחירה (?) לפעול בדרך זו או אחרת לנוכח הנעשה מול עיניהם. בסיווג נוסף מחלק אורון את אנשי הצד השלישי לשלוש תת-קבוצות:

1. אנשי הצד השלישי **המחליטים לסייע ולשתף פעולה עם הרוצחים** מתוך שיקולים שונים, כמו הרצון לשמור על יחסים תקינים עם הקבוצה ה"חזקה".
2. אנשי הצד השלישי **המחליטים לסייע לקורבנות** מתוך שיקולים מוסריים. קבוצה זו לרוב תהיה המיעוט.
3. אנשי הצד השלישי **העומדים מנגד** – הם רוב החברה האנושית.

מתוקף הבחנה זו, כי העומדים מנגד במצבים מורכבים אלו הם הרוב, ומכיוון שאני מזהה את עצמי ואת סביבתי עם הקבוצה, בחרתי להתמקד בקבוצה השלישית. לטענת אורון, אנשי הצד השלישי הנמנים עם התת-קבוצה האחרונה – **העומדים מנגד** – בעצם מסייעים באופן עקיף לרוצחים, ולעולם אינם מסייעים לקורבנות. עצם הבחירה שלא לנקוט עמדה היא סיוע לצד החזק, התוקף. "מבחינה מוסרית לפחות, העומדים מנגד נושאים באחריות לרצח, וייתכן שגם כאשמה" (שם, 14). אם כן, מדוע רובנו עדיין נמנים עם קבוצה זו, על אף ההבנה כי היא מסכנת את האנושות כולה? כיצד מסבירה הספרות התאורטית את העמידה מנגד של בני אדם לנוכח עוולות מוסריות וחוסר הגינות?

הסוגיה האישית

בסוגיה זו אבחן את המניעים האישיים של העומדים מנגד. אנסה לטעון כי העמידה מנגד תלויה באישיות האדם ונובעת מתוך רצון אמיתי להגן על עצמו ועל בני ביתו. ג'ודי הרמן טוענת בספרה "טראומה והחלמה" כי לאחר חוויה טראומטית מתאמצים הן העדים והן הנפגעים להדחיק ולהכחיש את הטראומה שחוו. "התגובה הרגילה על מעשי זוועה היא לסלקם מן התודעה" (הרמן, 1994, 13). ההכחשה וההדחקה, טוענת הרמן, פועלות על היחיד כמו על הרבים. מדוע וכיצד העד היחיד, שעליו מדברת הרמן, מסיר את מעשי הזוועה מתודעתו? בתשובתי אשען על ההסבר הפסיכואנליטי של פרויד הדין במנגנוני ההגנה, ואציג מחקר שנעשה בתחום.

פרויד (ברמן, 1990) טען כי כאשר אדם נמצא בחוסר איזון בין הדחפים והתשוקות ובין דרישות המציאות והמצפון, מפעיל ה"אני" את מנגנוני הבקרה והוויסות, שאותם כינה "מנגנוני הגנה" (mechanisms of defense). על ידי שימוש במנגנונים אלו מרחיק האדם את "הגורם המפריע" מתודעתו, וכך משיב לעצמו את האיזון. פרויד הגדיר את מנגנון ההגנה כאסטרטגיה שמפעיל האדם כדי להגן על עצמו, אשר פועלת ברמה הלא מודעת ומסלפת או מעוותת את המציאות (ביטמן ואחרים, 1992). הראשונה שפירטה את ההגנות שבאמצעותן פועל "האני" הייתה בתו של פרויד, אנה פרויד, בספרה "האני ומנגנוני ההגנה" (פרויד, 1977).

בין המנגנונים העיקריים של מערכת זו נמצאים מנגנון ההדחקה (repression) ומנגנון

ההכחשה (denial). מנגנון ההדחקה פועל לנוכח תכנים מסוכנים על ידי סילוק דחפים או מחשבות מהמודע ללא מודע. כך התכנים נשמרים במצב מודחק ומוסתרים היטב בלא-מודע, עד כדי כך שאדם אינו זוכר כלל את אותו תוכן מסוכן. מנגנון ההכחשה, שלא כמנגנון ההדחקה, מאפשר לתכנים לעלות למודע, אך בלוויית תחושה שהתוכן אינו נכון. ההכחשה פועלת בתגובה לתכנים מאיימים במציאות הפנימית והחיצונית.

נראה שמנגנון ההכחשה מעלה פרדוקס מסוים, שכן התוכן המאיים נמצא במודע, אך עם זאת הפרט מכחיש את קיומו. פרויד מסביר פרדוקס זה בחיבורו "השלילה" (פרויד, 1925). לדבריו, תוכן מסוים יכול להיות נתפס ומוכחש בו בזמן. על פי פרויד, ישנה הכרה בחלק האינטלקטואלי של התוכן, המגיע למודעות, ואילו החלק העיקרי, המשמעות הרגשית של האירוע, נשאר בלא-מודע. ומכאן שבעת הפעלת מנגנון ההכחשה מציאות האובייקט (התוכן) נמשכת, אך התפיסה את אותו אירוע, או העמדה כלפיו, יכולה להשתנות. על פי הגדרה זו והגדרות אחרות כמו של ואנג (Wang, 1989) ואחרים (למשל Breznits, 1983, 259), התהליך יכול להיגרם על ידי שינוי המשמעות או הפחתת עוצמת הרגש כך שהפרט יחווה את הרגש כרגש אחר, פחות מאיים, או במקרים קיצוניים לא יחווה אותו כלל. הגדרת המנגנון והתהליך מעלים את השאלה אם השימוש בו רווח יותר אצל אנשים מסוימים, ואם השימוש בו הוא תלוי אישיות.

על פי מחקרים (למשל ברנבך-ברעם, 1997), אפשר להציג מבנה של פרופיל להכחשת הרגש, הכולל תהליכים של ניתוק והימנעות. פרופיל אישיותי-קוגניטיבי זה כולל נטיות הקשורות להתמודדות עם רגשות, כמו נטייה לעוצמה רגשית נמוכה, נטייה לחוות מעט יחסית חרדות ודיכאון, דלות ביכולת הזיהוי של הרגשות ובאוצר מילים רגשי מצומצם. על כן, כמו שניסיתי לטעון בתחילת דברי, יש מנגנונים מסוימים שהאדם מגייס כדי לצמצם את האיום או את הכאב שהוא נחשף אליהם. מנגנונים אלו פועלים בעיקר אצל אנשים בעלי פרופיל אישיותי מסוים. הדוגמאות והטיעונים שהוצגו מתחום הפסיכולוגיה של האישיות אינם מדברים ישירות על העמידה מנגד, אך בהחלט מציעים הסבר לפשר ההתנהגות הפסיכית, או הלא מתאימה, של הפרט אל מול תוכן מאיים. העד היחיד, שאותו הזכרתי בתחילת הפרק, שעליו מדברת הרמן (הרמן, 1994), מפעיל את אותם מנגנונים כדי להגן על עצמו מתכנים מאיימים וקשים ולהסירם מן התודעה.

הסוגיה החברתית

בהסתמך על הרקע התאורטי שהוצג עד כה, נראה שהעמידה מנגד תלויה בפרט ובמנגנונים אישיותיים שהוא מפעיל. כעת עולה השאלה: האם העמידה מנגד נובעת רק ממבנים נפשיים פנימיים? האם החברה והסביבה גם הן גורם המשפיע על הפרט לעמוד מנגד?

מסקירת הספרות התאורטית בתחום זה עולה כי רוב החוקרים ראו בבירור את מקומה של הסביבה בהשפעתה על הפרט, אך לא מתחו קו מפריד וברור בין השפעת החברה המקומית להשפעת החברה האוניברסלית, ומצאו קווים משיקים ומקבילים בין שתי גזרות אלה.

המעגל הצר המקומי

בחלק זה אבחן את המניעים לעמידה מנגד התלויים במצב שאנו נתקלים בו בסביבה המקומית. אחד ממאפייני החברה הכולטים הם הנורמות שלה (שגיא ושגיב, 1996). לכל חברה יש נורמות, שהן הכללים והחוקים הנהוגים באותה חברה בהתאם לסטנדרטים מתאימים. הנורמות נחלקות לנורמות חברתיות ונורמות אישיות. הנורמות החברתיות הן נורמות שהחברה קובעת ומגדירה, ועל פיהן האדם יודע מה מצופה ממנו. נורמות אלו מאפשרות לנו לנבא כיצד אחרים יגיבו להתנהגותנו ומה יהיה המחיר שלה. לעומתן, הנורמות האישיות הן נורמות של מחויבות מוסרית לפעול באופן מסוים שאנשים מפתחים על סמך מערכת הערכים הפרטית שלהם, ובהתאם להן האדם שואף לעשות את הדבר הנכון. הנורמות החברתיות והנורמות האישיות יכולות להיות מניע להושטת עזרה או להימנעות, ולעתים הן אף מתנגשות והאדם צריך לבחור אם לנהוג בהתאם למצופה ממנו או בהתאם למוסר הפנימי שלו. ממחקרים שנעשו בתחום, ובכללם המחקר של שרודר ואחרים (Schroeder et al., 1995), נמצא כי האדם יכריע קונפליקט זה בהתאם לכיוון שאליו מופנה הקשב שלו באותה עת.

שני מרכיבים חברתיים עיקריים המשפיעים על הפרט הם המנהיג והקבוצה. אחת התופעות המדגימות את השפעת הקבוצה על הפרט היא הדה-אינדיבידואציה: אובדן היחודיות. תופעה זו מתרחשת כאשר הפרט חש כחלק לא מזהה, אנונימי, בקבוצה. במצב זה יפחתו המודעות העצמית ותחושת האחריות האישית של האדם, ותגבר הנכונות להיענות לנורמות שהקבוצה מכתיבה. האנונימיות מדגישה את הזהות הקבוצתית, ולכן גם את הציות לנורמות קבוצתיות. תופעה מוכרת של ציות לנורמות קבוצתיות היא הקונפורמיות הקבוצתית. הקונפורמיות נוצרת כאשר אנשים משנים את תפיסותיהם, את עמדותיהם או את התנהגותם כך שיתאימו לנורמות הקבוצתיות, והיא מסייעת לשמירת הסדר בקבוצה והלכידות החברתית. ממחקרים רבים שנעשו בתחום, ובכללם הניסוי המפורסם של אש (Asch, 1995), עולה ההבחנה בין הסיבות המובילות לקונפורמיות. נראה כי עוצמת הקונפורמיות שונה מתרבות לתרבות. בתרבויות שבהן מתקיימת תלות גבוהה בין היחידים הלחץ לקונפורמיות חזק יותר (להמך, 2000). גם כאן ישנו אזכור למעגל הצר המקומי. לאחרונה אף נעשו מחקרים בתחום חקר המוח הבודקים את השפעות הלחץ החברתי על האדם (Edelson et al., 2011).

המנצח על תזמורת זו (הקבוצה) הוא המנהיג, אותה סמכות עליונה העומדת בראש הקבוצה. אחת ההגדרות של מנהיג מתייחסת אל הסמכות הכריזמטית. סמכות זו מסתמכת על תכונות

ייחודיות של מפעיל הסמכות, המקנות לו הילה של קדושה, דתית או חילונית. בין התכונות המיוחסות למפעיל הסמכות הן ידיעה מוחלטת של המטרות הקולקטיביות הנכונות, כישרון ביצוע ויושר ללא רבב. ישנן הגדרות המתייחסות דווקא למצב חברתי הנתון, ובכללן הגדרתו של אדוארד שילס (Shils, 1975). שילס טוען כי הכריזמה נובעת בעיקר מצורך קולקטיבי במצב חברתי נתון, כמו עיתות משבר או שינוי חברתי מואץ, ופחות מתכונות האישיות של מנהיג מסוים. ואכן יש גישה שנקראת הגישה המצבית למנהיגות (להמן, 2000), הגורסת שמנהיג מופיע בהתאם לזמן, למקום ולנסיבות. לפי גישה זו, לתופעת המנהיגות יש הסבר חיצוני; המנהיג הוא תוצר של הנסיבות ושל התקופה המסוימת שהוא פועל בה, ואילו לא הופיעה שעת הכושר לא הייתה המנהיגות צומחת באותה הדרך. תופעות חברתיות אלו, שנידונו בהקשר של הפרט והקבוצה, כמו דה-אינדיבידואציה, קונפורמיות, סמכות כריזמטית ומנהיגות, משפיעות על התנהגות הפרט, ובמצבים שונים יובילו אותו לפסיביות ולחוסר מעש אל מול תופעות של חוסר הגינות. פסיביות של פרטים בחברה יכולה לשרת את התוקף, האחראי למעשי חוסר ההגינות, ועל כן הוא יעודד אותה.

בספרה "טראומה והחלמה" (הרמן, 1994) מתארת הרמן כיצד התוקף משתמש בעומדים מנגד ומגייס את הפסיביות שלהם לטובתו. התוקף, שמעוניין להסיר מעליו אחריות, עושה הכול כדי לעודד שיכחה והכחשה בקרב הציבור. הוא עושה זאת על ידי שימוש בסודיות ושתיקה, והוא מערער את אמינות הקורבן על ידי רציונליזציה אלגנטית והכחשה גסה. טיעונים אלו של התוקף הם בעלי כוח שכנוע אדיר על העומד מן הצד. בהיעדר סביבה תומכת בדרך כלל יתפתה העומד מן הצד להכחשה שמציע התוקף ויפנה את מבטו מן הקורבן. התוקף, האחראי לחוסר ההגינות שהפרט ניצב מולו, מנחה ומעודד את הפרטים בחברה לפסיביות, לעמידה מנגד, המשרתת את מטרותיו. ומכאן שהפסיביות תלויה בתוקף, שלעתים הוא גם המנהיג.

אחד מביטויי התוקפנות והאלימות הקיצוניים ביותר בחברה האנושית הוא רצח עם (genocide). הורביץ טוען בספרו "נטילת חיים: ג'נוסייד וכוח המדינה" (Horwitz, 2001) שרצח שיטתי זה הוא תוצאה של מדיניות מכוונת היוצרת קונפורמיות והזדהות עם האידיאלים של המדינה באמצעים הביורוקרטיים העומדים לרשותה. בהבחנה זו טוען הורביץ כי רצח עם אינו מקרי, וכי סביר יותר שהוא יתקיים בחברות מסוימות. לדברי הורביץ, חברות בעלות נטיות לבצע רצח עם הן חברות הנוטות לכלוא או לגרש ולבצע עינויים. בחברות סובלניות ומתירניות, לעומת זאת, ישנה סבירות נמוכה שיתבצע מעשה איום כזה. טענה זו, שרצח עם הוא תלוי חברה, מחזקת את הטענה שהופיעה בראש הפרק, שהעמידה מנגד, הפסיביות, תלויה בחברה ובסביבה המקומית.

בסוגיה האישית הצבעתי על הפרופיל האישיותי המסוים של העומד מנגד והראיתי כי מניעיו הם אישיים. בסוגיה החברתית כמעגל הצר המקומי הראיתי שהעומדים מנגד מושפעים

מהסביבה ומהחברה, ולכן העמידה מנגד תלויה בסביבה המקומית ובמנהיגיה. אקדים ואומר כי מהצגת הטיעונים עד כה עלול לעלות אצל הקורא פרדוקס מסוים, שלכאורה יש בו משום הסרת אחריות אישית וחברתית. טיעונים אלו, האישי והחברתי, הובילו אותי להעמיק את החקירה. הרגשתי שאינני יכולה להסתפק בהסברים חלקיים (המתייחסים לאישיות מסוימת או למצב חברתי מסוים), מכיוון שהעומדים מנגד הם רוב החברה האנושית. על כן עלי לחפש הסבר רחב יותר. בסוגיית המעגל הרחב האוניברסלי אטען כי בחירה זו של האדם אינה תלויה באישיותו או במצב הנתון, אלא היא תופעה רחבה שיכולה לקרות בכל זמן ובכל מקום.

המעגל הרחב האוניברסלי

בספרה "טראומה והחלמה" כותבת הרמן:

העומד מן הצד נאלץ לנקוט עמדה. גדול הפיתוי לעמוד לימין התוקף. זה אינו מבקש אלא שהצופה מן הצד ישב בחיבוק ידיים. הוא פונה אל הרצון האוניברסלי שלא לראות רע, לא לשמוע עליו ולא לדבר עליו. הנפגע, לעומת זה, מבקש מן העומד מן הצד לחלוק עמו את משא הכאב. הוא תובע פעולה, מעורבות וזכירה (הרמן, 1994, 19).

בין הנפגעים לעומדים מנגד יש ניגוד אינטרסים. הקהילה מעוניינת להסתיר כל דבר מכאיב ולא נעים, וכך שני הצדדים נעמדים זה מול זה. הרמן מתארת תופעה אוניברסלית שבה האדם הפשוט העומד מן הצד מעדיף שלא לראות את הרוע ואת הזוועה, ועל כן מסיר את מבטו מהם ומקורבן. כך הוא בעצם מפנה את הדרך לתוקף ומכשיר את המשך מעשיו האכזריים. אותו רצון אוניברסלי שהרמן מדברת עליו קיים בכל אדם, בכל מקום.

בספרו של ארווין סטאוב *The Psychology of Good and Evil* (Staub, 2003) מסביר המחבר את הפסיביות של העומדים מנגד. סטאוב מסביר כי אנשים בדרך כלל נשארים פסיביים לנוכח התייחסות לא הוגנת לקבוצות ולנוכח אירועים בחברה שפוגעים באדם. סיבה אחת היא שהמטרות והערכים השולטים בחברה אינם מעודדים אכפתיות ואחריות חברתית. סיבה אחרת יכולה להיות שאנשים מגיבים לצרכים מדיים. מילוי הצרכים היומיומיים הוא משימה דחופה שגורעת מהדחף לפעול לקידום מטרות ארוכות טווח. הצורך לדאוג לצרכים היומיומיים חזק כל כך עד שהוא שולט אפילו בבעלי המוטיבציה ליצור שינוי חברתי. צרכיו של האדם מפורטים ומדורגים בתאוריית הצרכים של אברהם מאסלו (קלר, 1990). אחד העקרונות הבולטים בתאוריה זו הוא שאם צורך מסוים אינו מסופק לא תהיה אפשרות להתקדם בפירמידה ולפעול למימוש צרכים גבוהים יותר. מאסלו טוען שהמודל ההיררכי הוא אוניברסלי ומתאים לכלל האנשים בכל התרבויות. מעכב נוסף של האחריות החברתית, על פי סטאוב, הוא הבורות הנובעת מדיון ציבורי מוגבל בנושאים וחוסר ידע. זאת ועוד, גודלן ועוצמתן של הבעיות החברתיות גורמים לאנשים להרגיש חסרי אונים מולן, ולכן לא לפעול.

בהרצאתו הנזכרת לעיל של זימברדו (Zimbardo, 2008) על הפסיכולוגיה של הרוע הוא מתאר בשמונה שלבים את התהליך המנטלי שמתרחש אצל אדם רגיל המתקדם לעבר הרוע: מעשיית הצעד הראשון ועד קבלת אידיאולוגיה שמצדיקה רוע. מודל זה יכול לשמש גם הוא להבנת התהליך המנטלי העובר על העומד מנגד. השלב השני בתהליך שמפרט זימברדו הוא הדה-הומניזציה.

בספרה של סוזן זונטג "להתבונן בסבלם של אחרים" היא שואלת שאלות קשות על אדישותם של בני אדם כלפי סבל אנושי. זונטג מתעכבת על ההבחנה שאנו עושים בין "אנחנו" ל"הם" כאשר אנחנו מדירים קבוצות שלמות מחוץ לעולם ההתחייבות האנושי. כך אנו משכנעים את עצמנו כי הקורבנות אינם כמונו, הם נחותים מאתנו, ולכן התוקפים יכולים לבצע בהם את מעלליהם, ואנו איננו מרגישים צורך לקום ולהגן עליהם או לעשות דבר כדי למנוע זאת. זונטג מתארת כיצד בני אדם הודפים מעליהם באופן טבעי את המחשבה על סבלם של אחרים, ומצטטת תושבת סראייבו בשנת 1993:

איך אני יכולה להתמרמר, כשמישהו בצרפת או באיטליה או בגרמניה רואה בחדשות הערב בטלוויזיה את ההרג הקורה כאן מדי יום ביומו ואומר, "אה, כמה נורא" ומחפש תכנית אחרת. זה נורמאלי. זה אנושי (זונטג, 2003, 85).

אפקט אוניברסלי נוסף המשפיע על הפרטים בחברה ומונע התנגדות הוא השינוי ההדרגתי. אנקדוטה המשמשת אלגוריה לשינוי הדרגתי כזה היא "תסמונת הצפרדע המתבשלת". תסמונת זו משולה לשינוי הדרגתי המונע מהאדם לשים לב אליו, וממילא להתנגד לו, בתחום הכלכלי, החברתי, הסביבתי. אביא לפניכם את גרסתו של קווין לתסמונת הצפרדע, כפי שהופיעה בספרו העוסק בנושאים סביבתיים:

אם תניח צפרדע בסיר עם מים רותחים היא מיד תנסה לקפוץ החוצה. אך אם תניח אותה בסיר עם מים נעימים, הצפרדע תישאר בסיר. אם תגביר את החום לאט-לאט הצפרדע לא תנסה לברוח, וכלי משים תביא למותה (Quinn, 1996).

תסמונת הצפרדע המתבשלת היא אלגוריה לשינוי ההדרגתי שמופעל על בני האדם בשלטון מסוים. בני האדם משולים לצפרדע, והשלטון, המערכת – לסיר המים. וכך השלטון גוזר גזרות ומחולל שינויים הדרגתיים, ובני האדם אינם מתנגדים. וכשהמים סביבנו מגיעים לנקודת הרתיחה נראה שכבר מאוחר מדי להתנגד.

מתוך הסקירה הזאת עולה כי ישנם ערכים ונורמות אוניברסליים המעודדים את הפרט לעמוד מנגד ולא לנקוט עמדה. הרצון האוניברסלי שלא לראות רע, סיפוק הצרכים המידיים והדה-הומניזציה של האחר משרתים אותנו כקהילה גלובלית המסרבת לראות את סבלם של האחרים ואת חוסר ההגינות, ללא קשר לזמן ומקום.

בטענה הראשונה שנבדקה, שלעומדים מנגד יש פרופיל אישיותי מסוים ומניעיהם אישיים, כמו בטענה השנייה, שהעומדים מנגד מושפעים מהסביבה ומהחברה, יש מן האמת, אך לא כל האמת. הפסיביות והעמידה מנגד ניכרות בכל מקום ואצל כל אדם המסרב לראות את הרוע סביבו, ובכך מסייע לו להמשיך להתקיים. בהמשך העבודה ארחיב על משמעות הבנה זו, על הפרדוקס שהיא מעלה, ומדוע היא תובעת מאתנו אחריות ועשייה. בחלק הבא אבחן שלוש יצירות ספרותיות המשמשות במאמר זה צוהר למציאות ומקרי מבחן לשתי הסוגיות התאורטיות שהוצגו עד כה.

דין בטקסטים ספרותיים

שלושת הטקסטים הבאים נבחרו לשמש "עדות" לתופעת העומדים מנגד: "ילדת התותים" מאת סביון ליברכט, "מען בלתי ידוע" מאת קרסמן טיילור, ו"בוקר חום" מאת פרנק פבלוף. שלושתם עוסקים בדמויות שעמדו בסמוך לרשע או מולו ובחרו שלא לנקוט עמדה. בחירה זו עומדת במרכז הטקסטים ובמרכז המאמר כולו. באמצעות כל אחד מן הטקסטים ייחשף פן אחר של המניעים המובילים אדם לעמוד מנגד. לא בכדי בחרתי בטקסטים המסוימים האלה; שלושתם סיפורים קצרים. לטעמי, טקסט קצר ופשוט יכול להעביר מסר חד וברור ולעורר דילמות ושאלות בדרך יעילה ועל ידי פנייה לקהל רחב. השאיפה לפנות לקהל רחב אינה נובעת מרצון לכוון למכנה משותף נמוך חלילה, אלא מרצון להתחבר לקוראים צעירים ולשלב את הטקסטים האלה בחינוך ובהוראה. מאמר זה שם לו למטרה חינוכית להרחיב את טווח הידע וההבנה בתקווה שיעורר בקוראים עמדות אתיות ורצון לקבל עליהם אחריות. בחרתי להשתמש בשלושת הטקסטים מכיוון שכל אחד בדרכו עורר אצלי הזדהות. הזדהות מעוררת מחשבה ודילמות, ולעתים אף מאיימת ומפחידה. אני מקווה שמאמר זה יעלה אצל הקוראים את אותן דילמות וייצור התעוררות.

"ילדת התותים", סביון ליברכט

את היצירה "ילדת התותים" כתבה בשנת 1992 סביון ליברכט, דור שני להורים ניצולי שואה. היצירה עוסקת במערכת יחסים שנרקמת בין המספרת-גיבורה, אשתו של קצין נאצי שעברה עם בעלה ובנה להתגורר סמוך למחנה ריכוז בפולין בזמן המלחמה, ובין ילדת התותים, ילדה יהודייה שנמצאת במחנה ומגדלת תותים יפים ומסתוריים שאותם היא מביאה למגורי המשפחות של הקצינים הנאצים. מסקירת ביקורות שנכתבו על הסיפור היו שבחנו את הכתיבה של סופרת דור שני (מילנר, 2003), והיו שבחנו את הסיפור כמספר את השואה מנקודת מבטם של הגרמנים (אריאלי ופניני, 1998). במאמר זה בחרתי לדון במניעי הדמויות בסיפור המייצגות את העומדים מנגד. אבדוק כיצד מנמקת הכותבת את העמדה הפסיבית שתופסת המספרת-הגיבורה, אשתו

של סגן מפקד המחנה.

בסיפור מתארת הכותבת את חייה של אשת סגן מפקד מחנה ריכוז הצופה מהצד בנעשה במחנה. אותה אישה, גיבורת הסיפור, נמצאת בקונפליקט מתמיד בין הרצון לגלות לרצון להסתיר, בין הצורך לפקוח את העיניים לצורך לעצום אותן, לשאול שאלות או לשתוק? קונפליקט זה בא לידי ביטוי בתהליכי גילוי וכיסוי המונעים על ידי יחסיה עם אנשים בסביבתה הקרובה. יחסיה עם בנה, עם בעלה וולטר, עם השכנה הלנה, עם ילדת התותים ועוד. הדמויות האלה מרכיבות את עולמה הפרטי של הגיבורה, וכל אחת מהן מושכת לצדו האחר של החבל המתוח בין הגילוי לכיסוי. בדיסוננס הזה מכריעה הגיבורה בעזרת שיקולים אישיים, מתוך רצון להגן על בנה, לשמור על יחסיה עם בעלה ועוד. אחד המרכיבים הבולטים ביצירה ספרותית זו הוא הקונפליקט של לראות ולא לדעת, המתיישב עם הפרדוקס שפרויד מתאר בהקשר של מנגנון ההכחשה (פרויד, 1925). פרויד תיאר פרדוקס זה כתוכן מסוים שיכול להיות נתפס ומכושש בו בזמן. בעת הפעלת מנגנון ההכחשה מציאות האובייקט (התוכן) נמשכת, אך התפיסה את אותו אירוע, העמדה כלפיו, יכולה להשתנות. לאורך הסיפור שורר מתח בין ראייה פסיבית לראייה אקטיבית, כאקט המחייב בנתינת עדות. גיבורת הסיפור רואה את הילדה, אך נמנעת מלהסתכל ישירות. היא מנסה להגן על בנה באמצעות האי-ראייה: "הוא מוגן כאן מעבר לחומות ממראות המלחמה" (ליברכט, 1992, 62).

את מעמד הראייה הנזכר כאן בחנה שושנה פלמן במאמרה "בעידן העדות: 'שואה' של קלוד לנדסמן" (פלמן, 1991). פלמן בחנה זאת דרך שלוש קטגוריות: הקורבנות, מבצעי הפשע והעומדים מן הצד. היא הדגימה כיצד האנשים שמשתייכים לכל אחת מהקטגוריות נכשלים בתפקידם כעדים בכך שהם אינם רואים. בקטגוריית העומדים מן הצד הדגישה פלמן כי הם כן רואים, אך נמנעים מלהסתכל ישירות, מתעלמים. "כמי שעומדים מנגד, הם מסתכלים רק בקושי, הם נמנעים מלהסתכל ישירות" (שם, 6).

המספרת-גיבורה מתארת כיצד בתום הביקור של הילדה בבית של שכנתה הלנה, אשתו של מפקד המחנה, מעדה הילדה ונפלה וכיצד הגיבו היא והלנה: "ראינו אותה כושלת ונופלת [...] הבטתי בהלנה, מחכה שתאמר מה נעשה ולא ניכר בה שהיא שוקלת לקום". בהמשך המספרת מנסה להביע אמפתיה, אבל הניסיון נבלם באחת על ידי הלנה: "היא נראית חלשה", "רק נראית. אמרה הלנה", "ראיתי כשהיא נפלה. חשתי כורח להתנצל" (ליברכט, 1992, 63). בקטע זה מבחירה הכותבת לקורא כי שתיהן ראו את הילדה נופלת, אך בחרו שלא להגיב. המספרת-גיבורה מחכה לראות כיצד תגיב הלנה. נראה שהיא מטילה את האחריות למעשיה על אדם אחר. דילמה זו מעלה שוב את השאלה בדבר מעמד הראייה: האם מעמד זה מחייב תגובה, מחייב נקיטת עמדה?

בשלב מאוחר יותר הגיבורה אינה יכולה להסתיר מבנה את המציאות, והוא רואה אותה

בעיניו. גם כאן נמצאת הדרך לסילוק המועקה שמתלווה למראה ילד רעב. כדי לכסות על המועקה הם מתיישבים לאכול אוכל עשיר בכלים מהודרים: "המועקה מסתלקת בבת-אחת" (שם, 81). שוב מתואר הפרדוקס שבו ישנה תפיסה כלשהי של האירוע, אך הרגש שאמור ללוות את אותו אירוע אינו מופיע או מוכחש.

פרדוקס זה ניכר גם בשימוש של הגיבורה בשתיקה ככלי לכיסוי: "כאלו אין ממש בקיומם של דברים שאינם נאמרים בקול" (שם, 64). המספרת-גיבורה מתוודה שהשתיקה מכסה על קיומם של דברים, ואילו ייאמרו בקול יוצרו הדברים שעד כה **כאלו** לא התקיימו. הקונפליקט העיקרי שלאורכו מתפתחת עלילת הסיפור הוא הקונפליקט שבין גילוי לכיסוי. בכל פעם שמתגלה לגיבורה תוכן מאיים או מפריע היא מסלקת אותו באמצעים שונים, כמו הכחשה, שתיקה, היפוך יחסים בין קורבן לתוקפן. הקונפליקט נע בין הרצון לגלות את מקור התותים שמגדלת הילדה ובין הרצון לכסות אותו. כאשר הגיבורה מתקרבת לגילוי היא אומרת: "אולי זאת ילדה אחרת" (שם, 78). נדמה שבין הגילוי לכיסוי מתקיים אותו פרדוקס המאפיין את מנגנון ההכחשה, שתוכן מסוים נתפס ומוכחש בו בזמן.

לכאורה נוכל לטעון כי העמידה מנגד תלויה באישיות האדם ונובעת מתוך רצון אמיתי להגן על עצמו ועל בני ביתו. אך האם כך הם פני הדברים? האם העמידה מנגד אינה תלויה במצב החברתי שאנו נמצאים בו? האם רק אחדים היו נוהגים בהסתרה כמו שנהגה הגיבורה, אשתו של קצין נאצי, למראה ילדת התותים? האם אלה הנסיבות שהובילו אותה לנקוט בנייתוק והימנעות? מבדיקת ההלימה שבין הסוגיה האישית והיצירה הספרותית "ילדת התותים" אפשר להניח כי הגיבורה-המספרת אכן עשתה שימוש באותם מנגנוני הגנה אישיותיים וכי מניעה לעמידה מנגד היו אישיים. ביצירות הבאות אבחן את הפן החברתי המנמק את התנהגותן של הדמויות העומדות מנגד בנסיבות אלה.

"מען לא ידוע", קרסמן טיילור

"מען לא ידוע" הוא נובלה פרי עטה של הסופרת האמריקאית קרסמן טיילור. יצירה זו נדפסה לראשונה בשנת 1938, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה. היצירה נסבה על חלופת מכתבים בין שני חברים טובים, שותפים לעסק, מקס, יהודי-אמריקאי, ומרטין, גרמני. מרטין חוזר לארץ מולדתו גרמניה, ומקס נשאר באמריקה לטפל בעסק המשותף. לא יעבור זמן רב עד שחברות זו תעמוד למבחן. אותם יחסים אישיים שבין אדם לחברו עוברים תהפוכות בד בבד ובהלימה עם התהפוכות שבין העמים: הגרמני ליהודי וגרמניה הישנה לגרמניה החדשה. האנלוגיה הזאת היא שנושאת את עלילת הסיפור, על קו התפר העדין שבין האישי לחברתי-מדיני. דרך ההתכתבות בין השניים עד הקורא למתרחש בגרמניה לפני אותם שינויים ואחריהם, ורואה כיצד אלה מפעפעים אל חייו האישיים של אדם ומשפיעים על החלטות אישיות, מוסריות

והרות גורל בחייו ובחיי אחרים. הסופרת פותחת בפנינו צוהר לבחירות של אזרח גרמני באותם ימים ולמניעים מאחוריהן – ההצדקה למעשי העוול, הכמיהה להתרוממות העם בכל מחיר והנהירה אחר מנהיג חזק. דרך התבוננות ביצירה זו אנסה לבדוק מה הם המניעים וההסברים לעמדה הפסיבית שבחר מרטין (הגרמני) לנקוט ערב פרוץ המלחמה, וכיצד בוחרת הסופרת להציג לקוראים את בחירתו.

האנלוגיה שבין האישי לחברתי-מדיני מעוררת שאלות בנוגע להשפעת המצב החברתי המקומי על העומד מנגד. התפתחות היחסים בין החברים על רקע ההתפתחויות המדיניות שופכת אור על הדילמה שבין היענות לנורמה החברתית ובין היענות לנורמה האישית (שגיא ושגיב, 1996). ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה נקלע לדילמה זו מרטין, אזרח גרמני, כאשר גריזל, היהודייה, אחותו של מקס, נסה אל ביתו כשחיילי הסער בעקבותיה. מרטין ניצב בפני דילמה. האם להישמע לנורמות האישיות, לעשות את הדבר הנכון: "האם אני יכול להסתיר אותה?" (טיילור, 2001, 43); או לפעול בהתאם לנורמות החברתיות, לעשות את מה שהחברה מצפה ממנו: "בתור גרמני יש לי חובה אחת פשוטה. עלי לעצור אותה ולמסור אותה לחיילי הסער" (שם). הבחירה של מרטין בצמד המילים "בתור גרמני" מדגימה את תופעת הדה-אינדיבידואליזציה: אובדן הייחודיות. מרטין מרגיש חלק מקבוצה, ועל כן תפחת תחושת האחריות האישית שלו ותגבר נכונותו להיענות לנורמות שהקבוצה מכתובה. בהמשך מתאר מרטין כי סגר את דלת ביתו בפני גריזל, ובמכתבו למקס הוא כותב: "אני חסר אונים [...] כפי שאתה רואה, לא היה ביכולתי לסייע לה" (שם, 44). אפשר לראות כי מרטין העדיף את הנורמות החברתיות מן הנורמות האישיות. ייתכן שבחר כך מכיוון שניבא כיצד אחרים יגיבו להתנהגותו ומה יהיה המחיר שלה, וייתכן שהאנונימיות הפחיתה את תחושת האחריות שלו. הנורמות החברתיות והמחיר שבצדן שונים מחברה לחברה, ועל כן אפשר לטעון כי העמידה מנגד תלויה בנסיבות ובמצב.

עוד תופעה מוכרת של ציות לנורמות קבוצתיות היא הקונפורמיות הקבוצתית. הקונפורמיות נוצרת כאשר אנשים משנים את תפיסותיהם, את עמדותיהם או את התנהגותם כך שיתאימו לנורמות הקבוצתיות. וכך כותב מרטין למקס: "נכון, נעשים גם מעשי עוול [...] אך דברים אלה חולפים עם הזמן" (שם, 22). הקורא עד לכך שמרטין משנה את תפיסותיו כדי להתאים את עצמו לקבוצה שהוא משתייך אליה: "ישנן תנועות שהן גדולות בהרבה מאלה שיוצרים אותן, ואני עצמי מרגיש חלק מהתנועה הזאת" (שם, 28). הקונפורמיות מסייעת לשמירת הסדר בקבוצה והלכידות החברתית. מהמחקרים שדנו בהם בסוגיה החברתית עולה כי עוצמת הקונפורמיות שונה מתרבות לתרבות וכי ישנן תרבויות שבהן הלחץ לקונפורמיות חזק יותר.

מרכיב חשוב נוסף של החברה הוא, כאמור, המנהיג. אחת ההגדרות מתייחסת אל הסמכות הכריזמטית: סמכות המסתמכת על תכונות ייחודיות של מפעיל הסמכות, המעניקות לו הילה

של קרושה, דתית או חילונית. וכך כותב מרטין על אדולף היטלר, המנהיג החדש: "האיש הוא כמו הלם חשמלי, חזק ורב עוצמה כפי שרק נואם מחונן וקנאי קיצוני יכול להיות" (שם, 21). בין התכונות המיוחסות למפעיל הסמכות הן ידיעה מוחלטת של המטרות הקולקטיביות הנכונות, כישרון ביצוע ויושר ללא רכב. כך מתאר מרטין את העם הגרמני בהנהגת המנהיג החדש: "אנו הגרמנים, מצאנו את ייעודנו והעתיד נישא לקראתנו על גבי גל אדיר. עכשיו גם אנו חייבים לנוע. אנו חייבים לזרום יחד איתו" (שם, 22). הגדרות נוספות כמו הגדרתו של שילס (Shils, 1975) והגישה המצבית למנהיגות (להמן, 2000) גורסות כי למנהיגות יש הסבר קיצוני; המנהיג הוא תוצר של הנסיבות ושל התקופה המסוימת בה הוא פועל. באותו מכתב מסביר מרטין למקס על מצבו של העם הגרמני: "הם שקעו עד צוואר בכיצות הייאוש. ואז, רגע לפני מותם, הופיע אדם וחילץ אותם" (טיילור, 2001, 22). כך הוא ממשיך ומתאר את העם הגרמני לאחר התבוסה והעוני שהיה שרוי בהם: "הם חשים עכשיו את תחושת ההתעלות שבאה עם הגאולה, והם כמעט סוגדים למושיעים. הם עושים זאת בלי קשר לזהותו" (שם, 23). אם בתחילה היו למרטין ספקות בנוגע למנהיג או ליעד, כעת אין בלבו ספקות: "זרימת חייו של עם שלם השתנתה בן-רגע רק בזכות בואו. ואני מצטרף אליו. איני נסחף סתם כך עם הזרם" (שם, 34). הקורא עד לתהליך שעברו מרטין והעם הגרמני כולו, מהטלת ספק במנהיג ועד התמסרות מוחלטת אליו.

בתחילת חילופי המכתבים, כאשר מקס מתחיל להבין את העוולות המתרחשות בגרמניה, הוא כותב למרטין: "האיש שאהבתי כמו אח [...] לא ייתכן שייקח חלק, ולו רק כמתבונן, בטבח אנשים חפים מפשע" (שם, 31, ההדגשה שלי). במשפט זה טוען מקס בדרך שאינה משתמעת לשתי פנים כי התבוננות מהצד כמוה כהשתתפות בטבח אנשים חפים מפשע. אנו עדים לתופעה שתיארה הרמן בספרה "טראומה והחלמה", שהתוקף משתמש בעומדים מנגד ומגייס את הפסיביות שלהם לטובתו (הרמן, 1994). התוקף עושה הכול כדי לעודד שיכחה והכחשה בקרב הציבור, והעומד מן הצד בדרך כלל יתפתה להכחשה שמציע התוקף ויפנה את מבטו מן הקורבן. התופעות שהודגמו כאן מתוך הסוגיה החברתית במעגל הצר המקומי מתיישבות עם התהליכים שעוברים על גיבור הספר "מען לא ידוע". אפשר להבחין שההתנהגות והבחירות של הדמויות המרכזיות בסיפור מושפעות בעיקר מהמצב ומהסביבה.

בדברי על הסוגיה החברתית הבאתי מדבריו של הורביץ על רצח עם (Horwits, 2001). רצח שיטתי זה הוא תוצאה של מדיניות מכוונת היוצרת קונפורמיות והזדהות עם האידיאלים של המדינה באמצעים הביורוקרטיים העומדים לרשותה. הורביץ טוען שחברות בעלות נטיות לביצוע רצח עם הן חברות הנוטות לכלוא או לגרש ולבצע עינויים. בחברות סובלניות ומתירניות, לעומת זאת, ישנה סבירות נמוכה שיתבצע מעשה איום כזה. האומנם? האם תופעות אלו אינן יכולות להתרחש בכל מקום ובכל חברה? האם התופעות החברתיות המאפשרות מצב קיצוני זה

אינן אוניברסליות? אעבור עתה לבחון טענה זו במעגל הרחב האוניברסלי, באמצעות היצירה הספרותית השלישית שתידון במאמר.

"בוקר חום", פרנק פבלוף

את היצירה "בוקר חום" כתב פרנק פבלוף בצרפת בשנת 2002. יצירה זו, שלא כיצירות הקודמות שהוצגו, לא מוצבה בזמן ובמקום קונקרטיים. העלילה הייתה יכולה להתרחש בכל עת ובכל מקום בעולם. בחירה זו של הסופר כבר מרמזת על האוניברסליות של הסיפור. במרכז הסיפור ניצבים שני גברים, ידידים, האחד הוא הגיבור הראשי והמספר, שמו אינו ידוע לנו. השני הוא ידידו צ'רלי. שני ידידים אלו חיים את חייהם הפשוטים בשלטון שכל יום מנחית גזרות חדשות ומשונות על האזרחים. לאורך כל הסיפור נשמר מתח עדין בין ההשלמה – גזרות השלטון שהולכות ומתרחבות – ובין ההשלמה – הדרך שבה מקבל עליו גיבור הספר את הגזרות. סביב מתח זה נבנה הסיפור ובין שתייהן מדלג גיבור הסיפור. דרך יצירה זו אברוק כיצד הגיבור של הסיפור מקבל את גזרות השלטון ומגיב עליהן, וכיצד מנמק הסופר את תגובותיו. ייחודו של סיפור זה הוא שכל קורא יכול להזדהות עם דמות הגיבור בסיפור, אדם פשוט שרוצה לחיות את חייו השלווים. לאורך כל הסיפור, אף שיש רמזים רבים לשלטון קשה ורדיקלי, אין תיאורים קשים של אלימות ופשע. היעדר תיאורים אלו מסייע לקוראים להזדהות ולהרגיש שהם היו יכולים להיכנס בקלות לנעליו של גיבור הסיפור. או שמא הם כבר בנעליו? מניתוח היצירה עולה כי הגיבור מקבל עליו את גזרות השלטון, גם כאשר הן מפתיעות אותו, באמצעות מנגנונים של רציונליזציה, שכנוע עצמי והעברת האחריות לקורבן. כל אלו מסייעים לגיבור להשלים עם המצב ולקבל אותו בהכנעה, עד שהגזרות החדשות מאיימות עליו, ואז הוא מרגיש שהתעורר מאוחר מדי ושהיה עליו להתנגד קודם. הסופר מעורר אצל הקורא תהיות בנוגע להנחות ולהשלמות שאנו עושים בעולמנו הפרטי והגלובלי.

הרמן כותבת בספרה "טראומה והחלמה" (הרמן, 1994) על הרצון האוניברסלי שלא לראות רע, לא לשמוע עליו ולא לדבר עליו. היא מתארת תופעה אוניברסלית שבה האדם הפשוט העומד מן הצד מעדיף שלא לראות את הרוע ואת הזוועה, ועל כן מסיר את מבטו מהם ומהקורבן. כך הוא בעצם מפנה את הדרך לתוקף ומאפשר לו להמשיך במעשיו האכזריים. רצון אוניברסלי זה מאפיין את אותה ההשלמה של המספר עם הגזרות השונות, למשל: "כשהוא סיפר לי שהיה עליו להזריק לכלב שלו, זה הפתיע אותי, אבל לא יותר מזה" (פבלוף, 2003, 7). מעין שלוה מדומה. בהמשך הסיפור מחמירות הגזרות בהדרגה בדיוק כמו טמפרטורת המים ב"תסמונת הצפרדע" (Quinn, 1996). אחת מאותן גזרות שונות שמנחית השלטון היא סגירת כל העיתונים מלבד העיתון המייצג את השלטון, "החדשות החומות". גזרה זו משרתת את העומדים מנגד, שכן היא מייצרת בורות ומונעת דיון ציבורי. כמו שנזכר לעיל בדיון בסוגיה החברתית במעגל

הרחב, הבורות היא מעכב של תחושת האחריות החברתית והפעולה. כשהדיון הציבורי מוגבל בנושאים צומחת בורות, ובורות זו מעודדת פסיביות ומדכאת פעולה.

סיבה נוספת לפסיביות שנידונה היא שאנשים מגיבים לצרכים מידיים – מילוי הצרכים היומיומיים היא משימה דחופה שגורעת מהדחף לפעול לקידום מטרות ארוכות טווח. הדגמתי זאת באמצעות פירמידת הצרכים של מאסלו, שלפיה אם צורך מסוים אינו מסופק לא תהיה אפשרות להתקדם בפירמידה ולפעול למימוש צרכים גבוהים יותר. כך כותב המספר על מילוי אותם צרכים בסיסיים תחת אותו שלטון: "כאילו שלעשות בצורה הכי פשוטה את כל מה שהיה נכון לעשות, העניק לנו תחושת ביטחון ועשה לנו את החיים פשוטים יותר" (פבלוף, 2003, 20, ההדגשה שלי). לאחר שנחתה גזרת הסגירה על כל העיתונים, מלבד "החדשות החומות", כותב המספר על שגרת חייהם של האנשים סביבו: "ולמרות זאת, הלקוחות בביסטרו שלי המשיכו לחיות את חייהם כרגיל" (שם, 14). המספר מתאר כיצד הוא והאנשים סביבו ממשיכים לחיות את חייהם ולדאוג לצורכיהם על אף הגזרות.

מנגנון נוסף שתורם לעמידה מנגד, שאותו בחר הסופר להבליט במיוחד, הוא הדה-הומניזציה (ראו בעניין זה את התהליך של שמונת השלבים של זימברדו וההבחנה שעושה זונטג בין "אנחנו" ל"הם"). מנגנון זה בדרך כלל מדיר קבוצת אנשים מסוימת מעולם ההתחייבות האנושי באמצעות תיאורם כנחותים וחייתיים. בספר זה הקורבנות הרשמיים הם החיות, הכלבים והחתולים, שמעצם היותם מודרים, בני האדם אינם מרגישים צורך לקום ולהגן עליהם. אך כמובן, במהרה מתברר כי גם בני האדם הם קורבנות השלטון: "אם זה שפעם היה לך כלב לא חום נחשב מעכשיו לעבירה, גם אני עצמי הייתי מספיק טוב בשביל אנשי המשמרות האזרחיים" (שם, 24). בשלב זה המספר מבין כי כעת גם הוא יכול ליפול קורבן לשלטון.

עוד מנגנון שמשמש את המספר הוא השלב האחרון בתהליך המנטאלי שמתאר זימברדו: "קבלת אידיאולוגיה שמצדיקה רוע". כדי לשכנע את ההמונים שיש להוציא להורג את החתולים ואת הכלבים החומים מפיץ השלטון צידוקים מדעיים להרג הזה. קבלת ההסבר המדעי היא הרציונליזציה שמפעיל המספר בתגובה לגזרות השלטון. לאחר שנאלץ להיפטר מהחתול שלו בעקבות הצו הלאומי האוסר על גידול חתולים לא חומים, הוא כותב כך: "ההתרבות המואצת של החתולים הייתה בלתי נסבלת ועל פי מדעני המדינה הלאומית, היה ראוי וגם עדיף להשאיר בחיים את החומים" (שם, 8-9). הגיבור מאמץ את הגישה המדעית שפרסם השלטון כדי להרגיש שלם עם מעשיו, וכך מקבל עליו את האידיאולוגיה שמצדיקה רוע.

לאחר הגזרה בדבר הרג החתולים החומים, מתאר המספר שאותה גזרה שנגזרה על החתולים החומים, תקפה כעת גם לכלבים החומים: "במה שקשור לכלבים, באמת שזה הפתיע אותי קצת יותר [...] בכל מקרה, צ'רלי דיבר על זה כרגע בצורה טבעית, כמו שאני דיברתי על החתול שלי, והוא בטח צדק" (שם, 10). המספר, כמו הצפרדע במים הפושרים, מרגיש את ההתחממות

ההדרגתית אך אינו מתנגד. ההחמרה ההדרגתית בגזרות השלטון תימשך לאורך כל הסיפור, עד שהמספר, כמו הצפרדע, יבין שכעת מאוחר מדי להתנגד וייכנע: "הייתי צריך להיזהר מהחומים כבר מהרגע שבו העבירו את חוק החיות הראשון...]. היה עלינו לומר 'לא'. זאת אומרת להתנגד [...] די, תפסיקו לדפוק כל כך חזק. אני בא" (שם, 28-30).

חוסר ההתנגדות לשינוי ההדרגתי מתואר היטב בסיפור זה ובסיפורים רבים אחרים, והוא בעוכרנו. כמו שכתב הנס פאלאדה בספרו "בארצי הזרה לי" המתאר את חייו כסופר גרמני בזמן השלטון הנאצי: "לו הבנו לאן מובילה הדרך, היינו מחליטים אחרת" (פאלאדה, 2012).

דין ומסקנות

הסקירה התאורטית חשפה בפנינו תאוריות ומודלים המפרטים את המניעים של העומדים מנגד. תאוריות אלו נסמכות על מחקרים שחלקם הוזכרו בעבודה, שיש להן מבנה מסודר וקוהרנטי המסייע לנו להבין את התהליכים הנפשיים של העמידה מנגד. לתאוריות יתרון נוסף: מאחר שהן מכלילות ונקיות מזמן וממקום, אפשר להשליך מהן כמעט על כל אירוע ואדם. הטקסטים הספרותיים, למעט "בוקר חום", מספרים על תקופה מסוימת ועל רקע היסטורי קיים. עם זאת, היתרון הברור שלהם הוא ביכולת ההזדהות של הקורא עם הדמויות, שנוצרת דווקא מהיותם "מלוכלכים" בתיאורים, של זמן, מקום, אנשים, יחסים וכו'. הקורא יכול להיסחף בקלות אל הסיפור האישי שחוהה הדמות המרכזית ואין לו צורך בידע קודם. על כן הספרות היא "עדות" משמעותית בניסיון להבין ולהסביר את העומדים מנגד, אף שהיא בדיונית לעתים ולא תמיד מחויבת לגמרי למציאות ולהיסטוריה.

במאמר זה הצגתי מניעים ומנגנונים המשמרים את האדם במצב של עמידה מנגד, מניעים אישיים ומניעים חברתיים. אין תשובה אחת ואין מניע יחיד, אך אין ספק שאף אחד מאתנו אינו חסין בפני הפסיביות והאדישות. על כן הניסיון לענות לשאלה מורכבת זו, הן מההיבט התאורטי והן מההיבט הספרותי, חשוב כל כך. מהמיוזג של התאוריות ויצירות הספרות עולה תמונה לא שלמה, אך קצת יותר בהירה, של מניעי העומדים מנגד. אך תמונה זו אינה המטרה העיקרית של המאמר, כמו שהצהרתי במבוא. תמונה זו אינה משמשת "עוגן" ומשענת לעומד מנגד. נהפוך הוא, עליה לשמש קריאת התעוררות. דווקא מתוך ההכרה כי מנגנונים אלו פועלים על כולנו וכי כולנו יכולים להיכנס לנעליהם של אשתו של הקצין הנאצי, מרטין החבר הגרמני וגיבור הספר "בוקר חום". מתוך הבנת המנגנונים, הן הפנימיים והן החיצוניים, המסמאים את עינינו מראות, המחספסים את עורנו, עלינו לפקוח את העיניים ולחדר את הראייה כדי שנוכל לזהות חוסר הגינות סביבנו ולהושיט יד לאחר. אני מקווה שתמונה זו תישאר תלויה בראשי ובראשי הקוראים כאות אזהרה, ושבאמצעותה נדע לזהות את המנגנונים ואת התהליכים המופעלים עלינו, המניחים לנו בקלות ובנינוחות כזו להישאב אל הבנאליות של הפסיביות.

בשנת 1963, כשנתיים לאחר משפט אייכמן, פרסמה חנה ארנדט את ספרה "אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע" (ארנדט, 2000). בספר זה טבעה את המונח "הבנאליות של הרוע", שמתייחס לצייתנות האוניברסלית ולאמונה בציות לחוק, שהובילו את אייכמן, במקרה זה, להרג של מיליונים. מבקריה טענו כי בעצם טביעת המונח היא מסירה אחריות מאייכמן ומהשלטון הנאצי. אך לאמיתו של דבר, ארנדט טענה גם כי העונש שהוטל על אייכמן מוצדק, מכיוון שיכול היה לחמוק מביצוע תפקידו ומכיוון שלא עשה כל שביכולתו למנוע את ההרג ההמוני (רו, 2003). לדידי, הצפת המניעים האוניברסליים שפועלים הן על המרצחים והן על העומדים מנגד, אין בה משום הסרת אחריות כלל, אלא תביעת האחריות שיש לכל אחד מאתנו על האנושות כולה. באמצעות ההצפה וההבנה של המניעים עלינו לשאוף להגיע למטרה: קבלת אחריות ובחירה מדעת במעשינו כבני אדם וכמחנכים.

אחרית דבר

"כאם הדואגת לבנה יחידה, יום יום, באהבה ללא שיעור, כך ינהג אדם כלפי כל יצור חי", מארק סוטה – ציטוט שנמצא לאחר מותה של סבתי, שושנה כרמלי ז"ל, בפתק שהיה מונח על שידתה, ומונצח היום באבן על המצבה שלה.

מקורות

- אורון, י' (2010). **ערכן**, גיליון 52, עמ' 3-7, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אורון, י' (2010). **כדי שלא אהיה בין השותקים**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אריאל, א' ופניני, נ' (1998). השואה מהיבט של גרמנים ע"פ הסיפור "ילדת התותים", אתר עמל-נט ספרות, נדלה ב-22.1.2013 מ: <http://www.amalnet.k12.il/meida/sifrut/sifshoa/maamarim/ssi00133.htm>
- ארנדט, ח' (2000). **אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע** (תרגום: א' אריאל), תל אביב: כבל.
- ביטמן, א', בייט-מרום, ר', בן-עטר כהן, א' ופוך, ח' (1992). **אישיות: תיאוריה ומחקר** (יחידה 2), תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברמן, ע' (1990). תאוריות על האישיות (יחידה 10), בתוך א' נדלר וע' ברמן, **מבוא לפסיכולוגיה** (חטיבה רביעית), תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברנבך-ברעם, י' (1997). הכחשת הפחד, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- הוגו, ר' (2011). **עלובי החיים** (תרגום: א' ענבר), ירושלים: כתר.
- הורביץ, א' (2010). **ג'נוסייד**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- הרמן, ג"ל (1994). **טראומה והחלמה** (תרגום: ע' זילבר), תל אביב: עם עובד.
- זונטג, ס' (2003). **להתבונן בסכלם של אחרים** (תרגום: מ' בן יעקב), תל אביב: מודן.
- להמן, א' (2000). הקבוצה (יחידה 7), בתוך א' להמן ור' גונט, **פסיכולוגיה חברתית**, ד, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

- ליברכט, ס' (1992). "ילדת התותים", בתוך ס' ליברכט, **סינית אני מדברת אליך**, ירושלים: כתר, 61-82.
- מילנר, א' (2003). **קרעי עבר: ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני**, תל אביב: עם עובד.
- פאלאדה, ה' (2012). **בארצי הזרה לי** (תרגמה: י' סימון), תל אביב: פן וידיעות ספרים.
- פבלוף, פ' (2003). **בוקר חום** (תרגם: ר' מירן), בנימינה: נהר.
- פלמן, ש' (1991). בעידן הערות: "שואה" של קלוד לנצמן, **זמנים**, 39-40 : 5-27.
- פרויד, א' (1977). **האני ומנגנוני ההגנה** (תרגם: א' אבנר), תל אביב: דביר.
- פרויד, ז' (1925). **השלילה**, כתבי זיגמונד פרויד, ד, תל אביב: דביר.
- קלר, י' (1990). הנעה וריגוש (יחידה 7), בתוך י' קלר, ע' לינור, מ' סלון וש' אליס, **מבוא לפסיכולוגיה** (חטיבה שלישית), תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- טיילור, ק' (2001). **מען לא ידוע** (תרגם: א' טרמון), תל אביב: זמורה ביתן.
- רו, ג' (2003). האקטואליה של הבנליות, **פס יצירה**, 1 : 15-26.
- שגיא, ג' ושגיב, ל' (1996). אורות וצללים: התנהגות פרו-חברתית ותוקפנות (יחידה 6), בתוך י' שורצולד, ג' שגיא ול' שגיב, **פסיכולוגיה חברתית**, ג, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- Asch, S. (1995). Opinions and Social Pressure, *Scientific American*, 5, pp. 31-35.
- Breznits, S. (1983). *The Seven Kinds of Denial: The Denial of Stress*, New York: International Universities Press.
- Edelson, M., Sharot, T., Dolan, R. J. & Dudai, Y. (2011). Following the Crowd: Brain Substrates of Long-Term Memory Conformity, *Science*, 333, pp. 108.
- Horwits, I. L. (2001). *Taking Lives: Genocide and State Power*, New Brunswick, Canada: Transaction Publishers.
- Quinn, D. (1996). *The Boiling Frog*, New York: Bantam Publishing.
- Schroeder, D. A., Tenner, L. Dovidio, J. F. & Diliavin, J. A. (1995). *The Psychology of Altruism: Problems and Puzzles*, New York: McGraw-Hill.
- Shils, E. (1975). Charisma, in E. Shils, *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*, Chicago, IL: University of Chicago Press, pp. 127-135.
- Staub, E. (2003). *The Psychology of Good and Evil: Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*, Cambridge, MA: University of Massachusetts, Amherst Press.
- Wang, M. (1989). The Evolution of Psychoanalytic Thought on Negation and Denial, in E. L. Edelstein, D. L. Nathanson & A. M. Stone (eds.), *Denial*, New York: Plenum Press.
- Zimbardo, P. (2008). The Lecture "Journey from the Psychology of Evil to the Psychology of Heroism", Stanford, CA: Stanford University.

Gilots@gmail.com